

અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓમાં શૈક્ષણિક ગતિશીલતા

• પ્રસ્તાવના

ગુજરાતની કુલ અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓમાંથી સૌથી વધારે અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓ અમદાવાદ જિલ્લામાં વસવાટ કરે છે. તેમજ અમદાવાદ જિલ્લામાં સૌથી વધારે અમદાવાદ શહેરી વિસ્તારમાં અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓની વસ્તી વસવાટ કરતી જોવા મળે છે. જેમાં વણકર, રોહિત તેમજ વાલ્મિકી જ્ઞાતિનું પ્રમાણ અન્ય પેટાજ્ઞાતિઓ કરતાં વધારે છે. આઝાદી પછી શહેરીકરણની પ્રક્રિયા તેમજ કાળક્રમે આવેલા પરિવર્તનોને કારણે અમદાવાદ શહેરમાં ઘણા મોટા પરિવર્તનો જોવા મળ્યા છે. ત્યારે અમદાવાદ શહેરમાં વસવાટ કરતી અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓની સામાજિક અને આર્થિક ગતિશીલતા તપાસવાના હેતુસર અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓના ૨૦૦ ઉત્તરદાતાઓની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. આ ઉત્તરદાતાઓ પાસેથી મુલાકાત અનુસૂચિ દ્વારા રૂબરૂ મુલાકાત લઈ તેમની શૈક્ષણિક માહિતી પ્રાપ્ત કરવામાં આવી હતી, જેનું વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી પૃથક્કરણ કરી અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓમાં ત્રણ પેઢીઓ વચ્ચે શૈક્ષણિક ગતિશીલતા તપાસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જેને સવિસ્તાર પૂર્વક તેમજ જરૂરી કોષ્ટક દર્શાવીને રજૂ કરવામાં આવી છે.

• પિતૃપક્ષે શિક્ષણ

ભૂતકાળમાં અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓને શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર આપવામાં આવતો ન હતો. શિક્ષણ માત્ર ઉચ્ચગણાતી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિને મેળવવાનો અને આપવાનો અધિકાર હતો. ભારતની આઝાદી બાદ બંધારણીય જોગવાઈઓ દ્વારા અનુસૂચિત જ્ઞાતિને વિશિષ્ટ હક્કો અને અધિકારો આપવામાં આવ્યા. જેના કારણે અનુસૂચિત જ્ઞાતિનાં લોકો શિક્ષણ મેળવતા થયા. વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં શિક્ષણ મેળવવાથી અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓની સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિમાં બદલાવ આવ્યો છે. સરકારની શિક્ષણલક્ષી વિવિધ યોજનાઓ દ્વારા સમાજમાં અનુસૂચિત જ્ઞાતિમાં શિક્ષણનાં સ્તરમાં બદલાવ આવ્યો છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અનુસૂચિત જ્ઞાતિનાં ઉત્તરદાતાઓને તેમની પિતૃપક્ષની ત્રણ પેઢીમાં શિક્ષણ વિષયક માહિતી મેળવવામાં આવી હતી. જેની વિસ્તૃત માહિતી પિતૃપક્ષે શિક્ષણ દર્શાવતા કોષ્ટક નંબર-૧ પરથી જાણી શકાય છે.

કોષ્ટક નં.૧

પિતૃપક્ષે જ્ઞાતિ આધારિત શિક્ષણ

ક્રમ	સંબંધ	પેટા જ્ઞાતિ	અભણ	પ્રાથમિક	માધ્યમિક	ઉ.માધ્યમિક	સ્નાતક	અનુસ્નાતક	ડિગ્રી/ડિપ્લોમા આઈ.આઈ.ટી.	કુલ
1	પોતે	વણકર	1	05	10	09	10	10	05	50
2		રોહિત	1	08	07	07	15	08	03	50
3		વાલ્મીકિ	1	22	05	06	09	05	03	50
4		અન્ય	4	10	10	10	07	08	01	50
5		કુલ	07	45	32	32	41	31	12	200
6		ટકા	3.5%	22.5%	16%	16%	20.5%	15.5%	6%	100%
1	પિતા	વણકર	09	20	18	03	00	00	00	50
2		રોહિત	12	10	19	09	00	00	00	50
3		વાલ્મીકિ	05	10	28	07	00	00	00	50
4		અન્ય	11	09	22	08	00	00	00	50
5		કુલ	37	49	87	27	00	00	00	200
6		ટકા	18.5%	24.5%	43.5%	13.5%	00	00	00	100%
1	દાદા	વણકર	47	01	01	01	00	00	00	50
2		રોહિત	50	00	00	00	00	00	00	50
3		વાલ્મીકિ	50	00	00	00	00	00	00	50
4		અન્ય	50	00	00	00	00	00	00	50
5		કુલ	197	01	01	01	00	00	00	200
6		ટકા	98.5%	0.5%	0.5%	05%	00	00	00	100%

કોષ્ટક નં.2

પિતૃપક્ષે શિક્ષણ

ક્રમ	સંબંધ	પેટા જ્ઞાતિ	અભણ	પ્રાથમિક	માધ્યમિક	ઉ.માધ્યમિક	સ્નાતક	અનુસ્નાતક	ડિગ્રી/ડિપ્લોમા આઈ.આઈ.ટી.	કુલ
૧	પોતે	કુલ	07	45	32	32	41	31	12	200
		ટકા	3.5%	22.5%	16%	16%	20.5%	15.5%	6%	100%
2	પિતા	કુલ	37	49	87	27	00	00	00	200
		ટકા	18.5%	24.5%	43.5%	13.5%	00	00	00	100%
3	દાદા	કુલ	197	01	01	01	00	00	00	200
		ટકા	98.5%	0.5%	0.5%	0.5%	00	00	00	100%

પેઢી દર પેઢી વધતું શિક્ષણ જે તે કુટુંબ કે જ્ઞાતિમાં સામાજિક-આર્થિક ઉર્ધ્વગામી ગતિશીલતા માટેનું મહત્વનું પરિબળ કહી શકાય. ભૂતકાળમાં દલિતો માટે શાળાના દરવાજા બંધ હતા. આઈ.પી.દેસાઈના 'ગ્રામીણ ગુજરાતમાં અસ્પૃશ્યતા' ના અભ્યાસમાં પણ શાળા કક્ષાએ અસ્પૃશ્યતાનો વ્યવહાર પ્રકાશમાં આવ્યો હતો. પહેલા શિક્ષણનો અધિકાર માત્ર ઉચ્ચ ગણાતી સર્વજ્ઞાતિઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. આઝાદી પછી બંધારણીય અમલ અને અનામત વ્યવસ્થા કે જેમાં ડા.બાબાસાહેબ આંબેડકરની દીર્ઘદૃષ્ટિએ દલિત જ્ઞાતિમાં શૈક્ષણિક માધ્યમથી સામાજિક-આર્થિક ગતિશીલતા માટેનું ઉર્ધ્વગામી વાતાવરણ સર્જવાની મહત્વની તકો પૂરી પાડી. જેને કોષ્ટક નંબર-૨માં જાઈ શકાય છે. સમગ્ર કોષ્ટકને ધ્યાનમાં રાખીને ચર્ચા કરીએ તો છેલ્લે ત્રણ પેઢીમાં અનુસૂચિત જ્ઞાતિમાં શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે ઉર્ધ્વગામી ગતિશીલતા હાંસિલ કરી છે. દાદાઓની પેઢીમાં ૯૮.૫% અભણ હતા, પિતાની પેઢીમાં ૧૮.૫% જ્યારે વર્તમાન પેઢીમાં માત્ર ૩.૫% અભણો નોંધાયા હતા. તેથી કહી શકાય કે દલિતોમાં છેલ્લે ત્રણ પેઢીમાં શૈક્ષણિક ગતિશીલતા ઉર્ધ્વગામી દિશા તરફની રહી છે. પેઢી-દર-પેઢી શિક્ષણના સ્તર અને પ્રમાણમાં સુધારો જોઈ શકાય છે. આમ શિક્ષણમાં જાવા મળતી ઉર્ધ્વગામી ગતિશીલતા કોઈપણ જ્ઞાતિ કે સમાજની સામાજિક-આર્થિક ગતિશીલતાને ઉર્ધ્વગામી દિશા આપનાર મહત્વનું પરિબળ બની રહે છે. દલિતોમાં શૈક્ષણિક ઉર્ધ્વગામી ગતિશીલતા માટે મહત્વનું પરિબળ શિક્ષણમાં આપવામાં આવતી અનામત વ્યવસ્થા કહી શકાય. સરકાર દ્વારા શિક્ષણ સંદર્ભ દલિતોને કેટલીક વિશેષ સવલતો આપવામાં આવે છે. જેમ કે અનામત, સ્કોલરશીપ, હોસ્ટેલની સુવિધા જેને કારણે વર્તમાન સમયમાં દલિતોમાં ધીમે ધીમે શિક્ષણનું પ્રમાણ વધતું જાઈ શકાય છે. જે દલિત સમૂહમાં પરિવર્તનનું મહત્વનું પરિબળ કહી શકાય. અગાઉ જાયું તેમ વર્તમાન પેઢી સરકારી નોકરી કરતી થઈ છે તેની પાછળ પણ શિક્ષણમાં વધતું પ્રમાણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વર્તમાન સમયમાં દલિત છોકરા-છોકરીઓ ડિપ્લોમા, ડિગ્રી તેમજ આઈ.ટી.આઈ. જેવા ટેકનિકલ ક્ષેત્રોમાં પણ અભ્યાસ કરતા થયા છે.

• માતૃપક્ષે શિક્ષણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અમદાવાદ શહેરની અનુસૂચિત જ્ઞાતિમાં ઉત્તરદાતાઓને તેમની માતૃપક્ષની ત્રણ પેઢીમાં શિક્ષણ વિષયક માહિતી મેળવવામાં આવી હતી. જેની વિસ્તૃત માહિતી માતૃપક્ષે શિક્ષણ દર્શાવતા કોષ્ટક નંબર-૩ પરથી મેળવી શકાય છે.

કોષ્ટક નં.૩

માતૃપક્ષે જ્ઞાતિ આધારિત શિક્ષણ

ક્રમ	સંબંધ	પેટા જ્ઞાતિ	અભણ	પ્રાથમિક	માધ્યમિક	ઉ.માધ્યમિક	સ્નાતક	અનુસ્નાતક	ડિગ્રી/ડિપ્લોમા આઈ.આઈ.ટી.	કુલ
1	પત્ની	વણકર	02	01	08	09	20	10	00	50
2		રોહિત	04	06	10	15	08	07	00	50
3		વાલ્મીકિ	10	15	07	09	07	02	00	50
4		અન્ય	12	13	09	08	05	03	00	50
5		કુલ	28	35	34	41	40	22	00	200
6		ટકા	14%	17.5%	17%	20.5%	20%	11%	00	100%
1	માતા	વણકર	15	13	15	06	01	00	00	50
2		રોહિત	40	04	05	01	00	00	00	50
3		વાલ્મીકિ	41	05	03	00	01	00	00	50
4		અન્ય	39	08	02	01	00	00	00	50
5		કુલ	135	30	25	08	02	00	00	200
6		ટકા	67.5%	15%	12.5%	4%	1%	00	00	100%
1	દાદી	વણકર	42	05	03	00	00	00	00	50
2		રોહિત	47	03	00	00	00	00	00	50
3		વાલ્મીકિ	48	02	00	00	00	00	00	50
4		અન્ય	49	01	00	00	00	00	00	50
5		કુલ	186	11	03	00	00	00	00	200
6		ટકા	93%	5.5%	1.5%	00	00	00	00	100%

કોષ્ટક નં.૪

માતૃપક્ષે શિક્ષણ

ક્રમ	સંબંધ	પેટાજ્ઞાતિ	અભણ	પ્રાથમિક	માધ્યમિક	ઉ.માધ્યમિક	સ્નાતક	અનુસ્નાતક	ડિગ્રી/ડિપ્લોમા આઈ.આઈ.ટી.	કુલ
૧	પત્ની	કુલ	28	35	34	41	40	22	00	200
		ટકા	14%	17.5%	17%	20.5%	20%	11%	00	100%
2	પિતા	કુલ	135	30	25	08	02	00	00	200
		ટકા	67.5%	15%	12.5%	4%	1%	00	00	100%
3	દાદા	કુલ	186	11	03	00	00	00	00	200
		ટકા	93%	5.5%	1.5%	00	00	00	00	100%

અગાઉ જેવું તેમ શિક્ષણ સંદર્ભે અનુસૂચિત જ્ઞાતિમાં ઉર્ધ્વગામી ગતિશીલતા જોઈ શકાય છે. પરંતુ જ્યારે માતૃપક્ષની વાત કરીએ તો પિતૃપક્ષ જેવી એક શૈક્ષણિક સ્થિતિ માતૃભાષામાં ૧૪% અભણ જણાયા હતા. જે પુરુષ પ્રધાન સમાજ તરફનું ચિંતન કરાવે છે. સમગ્ર કોષ્ટક નંબર-૪ના અનુસંધાનમાં વાત કરીએ તો માતૃપક્ષની દાદીની પેઢીમાં ૯૩% અભણ હતા, માતાની પેઢીમાં ૬૭.૫% જ્યારે પત્નીની વર્તમાન પેઢીમાં ૧૪% અભણ જણાયા હતા. આમ, દલિત મહિલાઓમાં પણ શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે ઉર્ધ્વગામી ગતિશીલતા કહી શકાય. પરંતુ આ અભ્યાસક્ષેત્રના ૨૦૦ કુટુંબોમાંથી એકપણ કુટુંબમાં મહિલા ડૉક્ટર, એન્જિનીયર, ડિગ્રી, ડિપ્લોમા કરતી નહોતી જણાઈ. જે બાબત દલિત મહિલાની પરંપરાગત દશા કે દિશા બતાવે છે. જેમાં માત્ર લગ્નવય સુધી સ્નાતક કે અનુસ્નાતક સુધી અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે તેવી ધારણા બાંધી શકાય. દલિત મહિલાઓમાં શિક્ષણમાં ઉર્ધ્વગામી ગતિશીલતા માટેની મહત્વની ભૂમિકા અનામત નીતિએ ભજવી છે. આ સિવાય ટિકરીને શિક્ષણ ફી માફ, સ્કોલરશીપ, હોસ્ટેલની સુવિધા વધવાથી દલિત મહિલાઓમાં શિક્ષણ પેઢી-દર-પેઢી ઉર્ધ્વગામી ગતિશીલતા તરફનું કહી શકાય.

સંદર્ભસૂચિ

- I. જાદવ, પ્રવીણ : અનુસૂચિત જ્ઞાતિમાં સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિનો તુલનાત્મક અભ્યાસ, (અપ્રકાશિત મહાશોધ નિબંધ, ૨૦૦૫, તિલક મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ, પૂણે)
- II. પટેલ, ઉર્મિલાબેન : ગુજરાતનાં વિકસતા સમુદાયો મંગલ પ્રભાત, અમદાવાદ, ૧૯૮૩

III. જાની, ગૌરાંગ : વંચિતોનાં વંચિત : ગુજરાતના વાલ્મીકી ગુજરાત સમાજશાસ્ત્ર
પરિષદમાં અધિવેશનમાં રજૂ કરાયેલ લેખ, અમદાવાદ, ૧૯૯૬

ડૉ.ગૌરાંગ એમ. પરમાર

(ઈન્ચાર્જ) આચાર્ય

લોકમાન્ય કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન

અમદાવાદ

Copyright © 2012 – 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat